

SZENTPÉTERI MÁRTON

A keresztény pánszófia temploma

*Jan Amos Comenius és a szabadkőműves templomszimbólika
kora újkori forrásvidékei¹*

„Comenius lelkében az Alsted által hirdetett tanok termékeny talajra találtak, a mint ezt az emberiség közjavára irányzott működése világosan bizonyítja.”²

Mint másutt arra már utaltam, Comenius herborni mesterének, Johann Heinrich Alstednek templomértelmezései meglehetősen ellentmondásos képet mutatnak. A filozófiai és így is főként a matematikai, s azon belül pedig az *architectonica*hoz köthető, illetve a teológiai diskurzusok, és az életmű ikonográfiai világának templomkoncepciói egymással első látásra bizony elég nehezen összeegyeztethető képet mutatnak az enciklopédista munkáiban. Az azonban, hogy Alsted – vélhetően nem függetlenül Christoph Corvintól, nyomdászától – úgy döntött, hogy mind az 1620-as *Cursus philosophici Encyclopaediae*be, mind pedig majd az 1630-as *Encyclopaedia septem tomis distincta* című főművébe éppen a Juan Bautista Villalpando műhelyében született ikonográfiai hagyományt követő, elsőként minden bizonnyal az idősb Piscator bibliaprojektjéhez készült *Anhang des Herbornischen Biblischen wercks*ben felbukkanó, Salamon templomát és a Szent Jeruzsálemet ábrázoló metszeteket használt fel újra *Architectonica*-fejezeteiben, egyértelműen sugallja, hogy a német enciklopédista pályája második felében már mindenképpen valaminő millenarista, misztikus jellegű templomkoncepciót vallott a magáénak.³

Míg azonban Alstednél Salamon templomának eszményi rekonstrukciója – vagyis az *instauratio templi* – csak áttételesen állítható párhuzamba az emberben a bűnbeeséskor megsérült istenkép helyreállításával (*instauratio imaginis Dei ad hominem*), illetve a tudományok egyetemes megreformálásával (*instauratio scientiarum*), vagyis a millenarista egyetemes tudomány számára oly kedves törekvésekkel, addig ez a képlet zseniális tanítványa, Jan Amos Comenius pánszofikus

¹ Előadasként elhangzott Szegeden, a régi magyar irodalom kutatóinak éves, *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)* című konferenciáján, 2015-ben.

² BENKE ISTVÁN: *Comenius Ámos János: A klasszikus-paedagogus és iskolai reformátor*. Sepsi-Szentgyörgy, Jókai, 1892, 7.

³ SZENTPÉTERI MÁRTON: *A bölcsesség temploma. Metszetek Johann Heinrich Alsted enciklopédiáiban* = KAPITÁNY ÁGNES, KAPITÁNY GÁBOR (Szerk.): *Építészet és jelentés – építészeti jelentés*, Bp., Moly-Nagy Művészeti Egyetem–MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2007, 52–105.; Uő: *Temple of Encyclopaedia – A Symbol of Universal Wisdom in Johann Heinrich Alsted’s Works*. = SZŐNYI GYÖRGY ENDRE ET AL. (Eds.): *The Iconology of Law and Order*. Szeged, JATE Press, 2012 (Eastern and Western Traditions of European Iconography, 4), 185–197.

műveinek felépítésében már a legkorábbi időkben is *expressis verbis* jelenik meg! Mint arra ebben a tanulmányban is rámutatok, a bölcsesség temploma (*templum sapientiae*), az enciklopédia temploma (*templum encyclopaediae*), avagy a keresztény pánszófia temploma (*pansophiae christianae templum*) – feltehetően Alsted az *architectonica sacrára* vonatkozó fejtegetéseiből is származó módon – rendre a korabeli építészetelméleti fogalmi háló szerint épül fel többek között, természetesen metaforikus értelemben. Ez a metaforikus távlat gazdagodik az Ezékiel víziójára épülő millenarista értelmezéssel is, amelyik immár túllép az építészetelméleti nyelvezeten, s ahogy a látomásos templom a zsidók számára a választott nép szabadulását és spirituális megújulását, a keresztények számára pedig majd a *verus Israel*ként felfogott új egyházukat, úgy a millenarista egyetemes tudomány hívei számára pedig Krisztus második eljövételét, s az ezeréves földi paradicsom beköszöntét előkészítő, sőt sürgető pánszófiát testesíti meg. Mindennek pedig azért van különös jelentősége, mert kétség nem férhet ahhoz, hogy a szabadkőműves Comenius-kultusz egyik legfontosabb jelképes oka éppen ebben leli forrását.⁴

Cornelia Limpricht szerint a modern angol szabadkőművesség számára Salamon temploma „a kőműves tudáskeresés »megépített« metaforája” (*»gebauter« Metapher freimaurerischen Erkenntnisstrebens*), avagy a „kőműves eszmék építménye” (*freimaurerische Gedankengebäude*) volt.⁵ Mint arra Limpricht rámutat, a keresztény teológiai tipológia értelmében Noé bárkája, a Szövetség sátra és Salamon temploma a keresztény egyház és így a templomépületek előképeként volt értelmezendő. James Anderson skót presbiteriánus lelkésznel azonban, aki a modern szabadkőművesség szempontjából perdöntő, 1723-as *The Constitutions of the Free-Masons*-t megszövegezte, megváltozik ez a szerep. Immár nem a keresztény templomépületet, avagy az egyházat mint intézményt, hanem a szabadkőműves gondolatok építményét előlegezik a fenti archetípusok. A Bárka, a Sátor és társai – így például Babel tornya is! – ilyen vagy olyan módon, de végső soron mind a kőműves értelemben vett új salomoni templom előképeivé válnak a *The Constitutions* hosszú első részében, ahol egyébként Anderson a rend mitikus történetét meséli el egy igen sajátos, antikvárius szellemű építészettörténetben, amelyben természetesen a modern kőművesség korában dívó palladianizmus, illetve az *Augustan Style* jelenti a Salamon egykori templomához igazán méltó esztétikai csúcsteljesítményt.⁶

⁴ A kultuszról részletesebben lásd SZENTPÉTERI MÁRTON: Szabadkőműves Comenius-kultusz. = BARTÓK ISTVÁN, HEGEDÜS BÉLA, SELÁF LEVENTE, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, SZENTPÉTERI MÁRTON ÉS VERES ANDRÁS (Szerk.): „Mielz vált mesure que ne fait estultie” – A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére. Bp., Krónika Nova, 2008, 347–352.

⁵ CORNELIA LIMPRICHT: Der Salomonische Tempel als typologisches Modell. = PAUL VON NAREDIRAINER: *Salomos Tempel und das Abendland. Monumentale Folgen historischer Irrtürmer*. Köln, Dumont, 1994, 235–300, itt: 264, 274.

⁶ A modern szabadkőművesség és a korabeli építészeti praxis és teória kapcsolatáról lásd JOSEPH RYKWERT: *First Moderns: The Architects of the Eighteenth Century*. Cambridge, MIT Press, 1980, 121–261.

KORA ÚJKORI FOGALMI METAFORÁK

A kőművesség bizonyos értelemben örököse az itt Alsteddel és Comenius-szal képviseltetett kora újkori millenarista egyetemes tudománynak. Érzékletes módon fogalmazódik meg ez például a jeles skót származású kőműves, Andrew Michael Ramsay lovag híres 1736–1737-es beszédében, ahol az enciklopédikus műveltséget kifejezett kőműves erényként tételezi a szerző, s a kőművesség feladatai közé sorolja egy egyetemes enciklopédia megvalósítását is.⁷

Plasztikusabban mutatható be azonban ez a kapcsolat azoknak a kora újkori fogalmi metaforáknak a segítségével, amelyek az enciklopédiát templomként, avagy a templomot néma könyv (*mutus liber*) formájában enciklopédiaként tételezik. Megítélésem szerint ezek állnak ugyanis a Limprichthől használt, fentebb idézett kőműves szellemű metaforák ihlető háttérében is. Salamon temploma a szabadkőműves tudáskeresés megépített metaforája, a kőműves gondolatvilág építménye – nem csak Anderson rendtörténetében van ez így, hanem kicsiny eszményi közösség formájában az összes szabadkőműves páholy tulajdonképpen Salamon templomaként működik rituális értelemben.⁸

A George Lakoff nyomában haladó Kövecses Zoltán szerint a kognitív nyelvészet – és nem a stilisztika! – szellemében vett, fogalmi metaforáról akkor beszélhetünk, amikor egy fogalmi tartományt egy másik fogalmi tartomány segítségével értünk meg.⁹ Azt a konkrétabb fogalmi tartományt, ahonnan a megértést segítő nyelvi kifejezések származnak, forrástartománynak; azt az absztraktabb fogalmi tartományt pedig, amelynek fogalmait e kézzelfoghatóbb – a legtöbb esetben a fizikai valóságban szerzett tapasztalatokra utaló – kifejezések segítségével értelmezzük, céltartománynak nevezzük. „A fogalmi metaforák [...] általában egy absztrakt fogalomkört (mint céltartományt) fogalmazznak meg egy konkrétabb fogalomkör (mint forrástartomány) segítségével.”¹⁰ A metaforikus megértést a leképezések teszik lehetővé, azaz a kapcsolatoknak olyan rendszerei, amelyekben a cél- és forrástartományok bizonyos elemei megfelelnek egymásnak. Mint azt Kövecses leszögezi, a különféle kultúrákban különféle gyakoriságú forrástarto-

⁷ LISA KAHLER: Andrew Michael Ramsay and his Masonic Oration. = *Heredom – The Transactions of the Scottish Rite Research Society*, 1 (1992), 19–47. A felvilágosodásbeli enciklopédizmus szellemi kontextusáról lásd RICHARD YEO: *Encyclopaedic Visions. Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

⁸ Lásd erről pl. Guy L. Beck véleményét: „King Solomon’s Temple as the first temple in Jerusalem functions as a model for the earthly Masonic Lodge and its work of constructing moral principles among the living brethren.” Uő: *Celestial Lodge Above: The Temple of Solomon in Jerusalem as a Religious Symbol in Freemasonry*. = *Nova Religio – The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 4/1 (2000), 28–51, itt: 32. Köszönöm Péter Róbertnek, hogy Beck tanulmányát a figyelmembe ajánlotta. Lásd még ALEX HORNE: *King Solomon’s Temple in the Masonic Tradition*. Wellingborough, The Aquarian Press, 1972.

⁹ A következő gondolatmenetet lásd KÖVECSES ZOLTÁN: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Bp., Typotex, 2005 [2002]. Köszönet Mártonfi Attilának, hogy e fontos munkára felhívta a figyelmemet.

¹⁰ *Uo.*, 21.

mányokkal találkozunk, ám akadnak csaknem univerzális metaforák is. Nos, az épület, az épület részei, továbbá az építés, illetve az épülés folyamatai mindenképpen ilyennek tűnnek.¹¹

Ebben a tanulmányban tehát a továbbiakban egy a kora újkori értelmiségi számára még minden bizonnyal közismert, ám mára már kevésbé közkeletű, konkrét fogalmi metaforával és társaival foglalkozunk. Ez az *enciklopédia templomának* fogalmi metaforája, ahol a konkrét forrástartomány leginkább a bibliából ismert Salamon temploma (és annak archetipikus verziói többek között Noé bárkájában, Mózes sátrában, vagy Ezékiel látomásos templomában), a céltartomány pedig a szellemi, anyagi és erkölcsi épülést bölcséleti, spirituális és gyakorlati értelemben egyaránt szolgáló egyetemes tudományé, vagyis a tökéletes enciklopédiáé.

METAFORIKUS ÉPÍTÉSZET SPIRITUÁLIS ÉS MORÁLIS DIMENZIÓKBAN

Érdeemes egy pillantást vetnünk arra, hogyan is fest ez a korszakban konkrétan. Mióta és miért beszélhetünk e fogalmi metaforákkal kapcsolatban a spirituális, avagy morális épülés világaról olyan metaforikus összefüggésekben, amelyek később, többek között Comenius hatására a szabadkőművesség jelképes gondolkodására is jelentős mértékben hatottak. Anélkül, hogy itt részletekbe menően próbálnék meg válaszolni erre a cseppet sem egyszerű kérdésre, csupán két jeles építészettörténész meglátásaira támaszkodom ezúttal.

John Onians hívta fel a figyelmet a tényleges építészet középkori válságára, s alapvetően negatív státuszára a keresztény erkölcs szigorú rendszerében. A szerző megítélése szerint erről a válságról eddig nemigen vettek tudomást tudományos berkekben, pedig ez a jelképes építészet megerősödésének talán legfontosabb oka volt a korszakban, amelyik a későbbiekre nézvést is perdöntőnek bizonyult. A tényleges építészet ebben a keresztény felfogásban tulajdonképpen istenkísértés, afféle hübrisz, mint Babel tornyának felépítése. Az e világi, emberi építmények, úgy, mint a városok, Babilon, Szodoma, vagy éppen Jeruzsálem, s általában a földi javak (vö. Máté 6,19) pusztulásra ítéltettek, hiábavalóak. Még Salamon temploma is csak ideig-óráig állt. A metaforikus értelemben vett építés ugyanakkor már az Újszövetségben is meghatározó. Péter a kőszikla például, akire az egyház épül (Máté 16,18); Pál pedig „oszlopoknak” nevezi az apostolokat, Jakabot, Pétert és Jánost (Galata 2,9). Nem meglepő tehát Onians szerint, hogy a keresztény bazilikák és templomok a Mennyei Jeruzsálem jelképei voltak, s építetőik mind Salamonhoz, az egyetlen olyan személyhez hasonlították magukat, aki isteni igazolást kapott építő munkájához a földön. Így tett Jusztinánusz az Haghia Sophia építtetője is, illetve Nagy Károly Aachenben, Suger apát pedig St. Denis-ben.¹² Hans Jantzen, a francia gótika immár klasszikus szakértője nem be-

¹¹ *Uo.*, 33.

¹² Lásd a *Crisis of Architecture: Medieval and Renaissance* című fejezetet itt: JOHN ONIANS: *Bearers of Meaning: The Classical Orders in Antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance*. Princeton, Princeton Uni-

szél ugyan a fentebbi válságról, mégis rendkívül tömören összegzi, hogyan is kell értenünk a jelképes építészet megerősödését a keresztény kultúrában: „[a]z *ecclesia materialis* láthatósága utal az *ecclesia spiritualis*nak mint szellemi egyháznak a láthatatlanságára, s ennél fogva jelképpé válik.”¹³

Még konkrétan érdemes idéznünk Alstedet, aki az 1625-ös bibliai enciklopédiájában, a *Triumphus Bibliorum*ban, itt is a szent építészetéről (*architectonica sacra*) szóló fejezetének aforizmaiban rámutat arra, hogyan kell tanulmányozniuk a kortárs építésznek a szent építészet legjelesebb példáit, mint amilyen Noé bárkája, Mózes sátra, Jeruzsálem városa, Salamon temploma, Ezékiel látomásos temploma és a Mennyei Jeruzsálem.¹⁴ Miután alaposan megismerték az alaprajzokat (*ichnographia*), falnézeteket (*orthographia*) és a távlati rajzokat (*sciagraphia*, vagy *scenographia*), az építészek végre elkezdhetik a saját munkájukat. Az ötödik aforizma világossá teszi, hogyan is gondolkodott Alsted a spirituális és morális épülésről ebben az erősen bibliai könyvében. Az építész szerint azért elmélkedik a szent példákon, hogy ezt a kontemplációt olyan erkölcsi és spirituális okulásba lényegítse át, amelyik megmutatja számára, hogy e csodálatosan emelt épületek egyfelől miként sürgetnek bennünket az erkölcsök és a kegyesség tanulmányozására, mint a Szentlélek templomaiban és sátraiban, melyekben az Isten lakozik; másrészt pedig a harcos és győztes egyház szépségének és tökéletességének belátására. A továbbiakban Alsted Ezékiel templomvízióját veszi illusztrációképpen, s mint mondja, a látomásos templom szemlélése rávezet bennünket arra, hogy az értekinetű férfi, aki megméri és megmutatja Ezékielnek a templomot, valójában maga Krisztus, aki az egyházat méri meg, minden tagját annak érdemei szerint. A négyzet alakú fal ebben a felfogásban az egyház szilárdságára utal. Az út külső udvaroktól a templom bensőbb részeiig vezet, vagyis az alapvető hitelvektől a magasabb misztériumokig. Vannak, akik az udvarban maradnak, s vannak, akik beléphetnek a templom belsejébe, vagyis néhányan több misztériumban részesülnek, mint a többiek.¹⁵ A spirituális és morális értelemben koncipiált építészet ha-

iversity Press, 1988, 112–129, főleg: 112–113. Köszönöm Horváth Gyöngyvérnek, hogy felhívta Onians e fontos könyvére a figyelmemet. Lásd még NICOLA COLDSTREAM: *Medieval Architecture*. Oxford, OUP, 2002, 149–173.

¹³ HANS JANTZEN: *Francia gótikus székesegyházak. Chartres, Reims, Amiens*. Ford. Szántó Tamás, Bp., Corvina, 1989 [1957], 188. Részletesebben lásd *A székesegyház mint eszme* című második részt: 188–199.

¹⁴ JOHANN HEINRICH ALSTED: *Triumphus Bibliorum sacrorum seu Encycopaedia biblica*. Frankfurt, B. Schmidt, 1625, 161–162.

¹⁵ „Architectonicae studiosus et magister sic versetur in contemplatione [...] exemplarium sacrorum [...] ut illa transferat ad institutionem moralem et spiritualement: ita nempe, ut dispiciat, quomodo aedificia [...] pulchre extracta nos admoneant partim de studio virtutis et pietatis, ut simus templa Spiritus sancti et tabernacula, in quibus inhabitet Dominus I. Cor. 3. vers. 16. et cap. 6. vers. 19. 2. Cor. 6. v. 16. partim de ecclesiae militantis et triumphantis perfectione et pulchritudine 1. Cor. 5. v. 1. Heb. 13. v. 14. Sic. v. g. ex cap. 40. *Ezech.* haec monita spiritualia possunt desumi. Vir, qui metitur longitudinem, latitudinem et altitudinem murorum est Christus, qui spiritu suo ordinat longitudinem, latitudinem et altitudinem ecclesiae, facitque ut illa nunc angustior, nunc latior existat, singulisque membris sua dona secundum mensuram largitur. Murus quadratus significat stabilem esse conditionem ecclesiae.

sonló felfogásával találkozunk az 1630-as *Encyclopaedia septem tomis distincta* építészeti fejezetének végén is. A *Peroratio architectonices* úgy tartja, hogy az építészet tanulmányozása az égi otthonig (*domus coelestis*) emel fel bennünket, amelynek építőmestere a Jóisten, alapja Krisztus, falai a kegyelem, mennyezete a dicsőség, lakói pedig a boldog angyalok és az áldott emberek.¹⁶ Kétség nem férhet ahhoz, hogy az építőmesterség efféle spirituális felfogása a középkori kolostori mnemotechnika olyan architektúrális hagyományaiban leli forrását, amely Pál azon híres helyére (1Kor, 3,10-17) megy vissza, amelyben az apostol olyan bölcs építőmestertként szól önmagáról, aki a fundamentumot vetette, vagyis Krisztust.¹⁷ Mivel a későbbiek szempontjából is indokolt, teljes terjedelemben idézem itt a toposzt a Károli-féle bibliából:

Az Istennek nékem adott kegyelme szerint, mint bölcs építőmester, fundamentumot vetettem, de más épít reá. Kiki azonban meglássa mimódon épít reá. Mert más fundamentumot senki nem vethet azon kívül, a mely vettetett, mely a Jézus Krisztus. Ha pedig valaki aranyat, ezüstöt, drágaköveket, fát, szénát, pozdorját épít rá erre a fundamentomra; Kinek-kinek munkája nyilván lészen: mert *ama* nap megmutatja, mivelhogy tűzben jelenik meg; és hogy kinek-kinek munkája minémű legyen, azt a tűz próbálja meg. Ha valakinek a munkája, a melyet ráépített, megmarad, jutalmát veszi. Ha valakinek a munkája megég, kárt vall. Ő maga azonban megmenekül, de úgy, mintha tűzön keresztül [tenné]. Nem tudjátok-é, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten Lelke lakozik bennetek? Ha valaki az Isten templomát megrontja, megrontja azt az Isten. Mert az Istennek temploma szent, ezek vagytok ti.

A TEMPLOM ETIMOLÓGIÁJA COMENIUSNÁL

A kereszténységben megerősödött jelképes építészetéről, s annak spirituális és morális értelmezéséről szerzett tudásunkat jótékonyan támogatja, ha a latin *templum* szó etimológiájára is vetünk egy pillantást. A legfontosabb etimológiai értelmezést a latinitás egyik leghíresebb és legfontosabb klasszikusából, Marcus Terentius Varro Cicerónak ajánlott *De lingua latina* című művéből (VII, 6–9) ismerjük.¹⁸ Varro a *templum* szót a *contemplatio* szóval hozza kapcsolatba, s mint arra William West rámutat, ez a forrása annak a szemléletnek, amelyik az enciklopédiát afféle színházként – vagyis a látvány helyeként – kezeli egy bizonyos „tudó látás” (*knowing looking*) értelmében, s így a görög *theatron* latin párjává teszi a

Ab atriis ascenditur in templi interiora, hoc est, a primis fidei elementis sit progressus ad altiora mysteria. Quidam manent in atriis, quidam penetrant interiora templi, h[oc]. e[st]. uni plus incognitione mysteriorum tribuitur quam alteri.” ALSTED, *Triumphus Bibliorum*, 162–163.

¹⁶ ALSTED: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herborn, Corvinus, 1630, 2208.

¹⁷ MARY CARRUTHERS: *The Craft of Thought: Meditation, Rhetoric and the Making of Images*. 400–1200. Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 17.

¹⁸ Lásd erről WILLIAM N. WEST: *Theatres and Encyclopaedias in the Early Modern*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 18–19. Az itt olvasható Varro-értelmezésem Westét követi.

contemplatiót. Azon madárjósok gyakorlatából következik ez az etimológia, akik verbális formulákra építő mágikus térelhatárolással olyan helyeket (ti. *templa*) hoznak létre, amelyekben a cselekvések megszokott szabályai felfüggesztődnek, és a megfigyelés és interpretáció veszi át helyüket. Így a tekintés (vö. *tueri*) fogalmából származik a *templumé*, azé helyé, amelyre a tekintet irányul. Bárminő olyan helyet, amelyikre a szemek rátekintettek (*intuiti*) Varro szerint eredetileg *templumnak* neveztek a *tueri* ('néz, tekint, lát'; 'óv, véd, őriz') alakból következően, legyen az a hely az égben (*in caelo*), a földön (*in terra*), avagy a föld alatt (*sub terra*). A Varro-féle modellben az erdőben talált, vagy az auguroktól kialakított tisztás az a hely (ti. *templum*) a földön, ahol a madarak viselkedése jelként értelmezhető (vö. *contemplatio*) a térelhatárolásnak köszönhetően. Következésképpen, ha egy madár csupán átrepül a tisztás felett, vagy az azt övező erdőben, avagy afölött marad, viselkedése nem lehet kontempláció tárgya, vagyis nem lehet jelentésteli, így tehát a jósok interpretációja számára is irreleváns marad.

A toposzokkal rakott alstedi enciklopédia „a bölcsek tanításától megerősített derűs szent helyeknek” (*munita edita doctrina sapientum templa serena*) nevezi önmagát a mű elejére írt *Encyclopaedia de seipsa* című önmegszólító versben Lucretius *De rerum naturájának* (II, 7–8) parafrázálásával.¹⁹ Mint az a következőkből kiderül, Comenius is hivatkozik erre a helyre, amikor a templom szó jelentésével foglalkozik a korai *Conatuum Pansophicorum Dilucidatió*ban.²⁰

Comenius szerint a régi latinok minden olyan tágas helyet templomnak neveztek, amelyből ellátni a világ bármelyik irányába. Olyan hely a templom tulajdonképpen, amelyik határtalan szemléletre szolgál (ti. *tu-emplum*, vagyis *ad tuendum amplum spatium*). Ebből következik, hogy a kontempláció szabad, akadályok nélküli szemlélődést jelent valójában. Ebben az értelemben tekinthető például a menny messzemenően templomnak, hiszen minden értelemben nyitott tekintünk számára, és mert innen Isten mindent lát, ahogy arról többek között Dávid is énekel Zsoltáraiban (11,4; 33,13).²¹ Ugyanakkor, teszi hozzá Comenius, mivel a

¹⁹ SZENTPÉTERI MÁRTON: *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*. Bp., Universitas, 2008, 99–100.

²⁰ JAN AMOS COMENIUS: *Conatuum Pansophicorum Dilucidatio*. = Uő: *Pansophiae Prodomus*. London, Fawne-Gellibrand, 1639, 241–242. Modern kiadását lásd *Johannis Amos Comenii Opera Omnia / Dilo Jana Amose Komenského (DJAK)*. Prága, Academia, 1969-től, 15/2. (1986) kötetben. A továbbiakban: CPD.

²¹ „Templum, priscis Latinis dicebatur omnis locus patulus, ex quo in omnes partes prospici poterat; quasi *Tu-emplum*, hoc est ad *tuendum amplum spatium*. Unde et *Contemplari* aliquid, est libere sine impedimentis contueri. Quo sensu appellatio Templi quam maxime Caelo convenit; quia undique prospectui patet, et quia Deus inde libere contuetur omnia.” CPD, 241. Comenius Dávid zsoltárai mellett Lucretiusra (ti. *Lucida coeli Tempia*), illetve Enniusra („Contremuit Templum magnum Iovis altitonantis”) is hivatkozik. Varro is idézi ez utóbbi Ennius-helyet (DLL, VII, 7). Feltételezhető, hogy Comenius magának Varrónak az etimológizálását is ismerte természetesen, erre utal az Ennius-idézet alkalmazása és a DLL, VII, 6 ismerete is, hiszen az ottani *ab natura in caelo, ab auspiciis in terra* és a *similitudine sub terra* tagolásból kettővel összhangban dolgozik a CPD-ben. Jóllehet Comenius az *in terra* részben nem az augurokról beszél, mint Varro.

régiek általában olyan magas helyeket, dombokat és halmokat szenteltek fel istentisztelet céljából, amelyek szép kilátást biztosítottak, és mert szakrális céljaikra falakkal körülvett oltárokat éppen ott állítottak fel; a templom szó immár főként olyan építményt jelöl, amelyik istentiszteletre szolgál.²² Cicero ugyanakkor, jelzi Comenius, a Szenátust (*Curia*) a közösségi tanács székhelyének és templomának (*sedes ac Templum publici consilii*) nevezi a *De domo suá*ban, a *Pro Miloné*ban pedig a Szenátust (*Curia*) a Szentség Templomának (*Templum Sanctitatis*) hívja.²³ Lucretius is a Szellem Templomaként (*Mentis templa*) utal az emberi lélek, különösen pedig a bölcs emberek lelkének belső titkaira, amelyekből az elme, mint valami kilátótoronyból (*edita specula*) szemléli és érti meg a világot. Ebben az értelemben beszél tehát a „bölcsek tanaitól megerősített templomokról” (*sapientum doctrina edita Templa*) is azon a helyen, amelyet Alsted enciklopédiája is idéz: semmi sem édesebb, mint a bölcsek tanaitól erődített derűs szent helyekkel – vagyis templomokkal – bírni.²⁴

A *Pansophiae Prodromus* korábban is idézi már ezt a Lucretius-helyet, s ez az előfordulás még inkább Alsted esetleges hatását sejteti cseh tanítványánál. Miután Comenius ezen a helyen arról beszél, hogy az eddig felhalmozott tudás drámaian rendezetlenül áll a kor embere előtt, arra utal, hogy szükséges e most igencsak zavaros mindentudásban egyetemes rendet tenni. Vagyis itt az idő, hogy e halmokból megépítsük a bölcsesség pompás templomát (*splendidum Sapientiae templum*), amiről joggal énekelt maga Lucretius a már fentebb idézett helyen: semmi sem édesebb, mint a bölcsek tanaitól erődített derűs szent helyekkel bírni.²⁵ Itt Comenius egyébként megidézi magát Salamont is a bibliából (Péld, 9,1–6),²⁶ s arra jut, hogy ha nem épül meg a bölcsesség temploma (ezúttal: *basilica sapientiae*), akkor úgy jár mindenki, mint a lusta és terméketlen építőmester (*ignavus*

²² „Quia vero antiquitas loca terrae editiora, colles et tumulos, e[x] quibus prospectus dabatur amoenus, numini colendo consecrabat, erectisque ibi Aris ad usus sacros signabat, tandemque Aras ipsas septis circummuniebat; factum inde est, ut Templi nomen ad significandum inprimis aedificium divino cultui destinatum transierit, eoque sensu nunc potissimum usurpetur.” *CPD*, 241–242.

²³ *CPD*, 242.

²⁴ „Tandem Poeta *Mentis templa* vocat intimos animi humani (praesertim Sapientis) recessus; unde Mens velut ex edita specula contemplatur universa, et de iis quae cernit, pro conscientia etiam discernit. Unde iterum Lucretius ipsam sapientum doctrina edita Templa vocat, noto illo versu. Sed nil dulcius est, bene quam munita tenere / Edita Doctrina Sapientum Templa serena”. *Uo*.

²⁵ [Margón: *Templum sapientiae splendidum exaedificandi tempus est.*] „Ecquid vero jam restat, nisi ut aliquando tandem his materiarum struibus in debitam redigendis formam, solertem adhibeamus manum? ad extruendum scilicet universale aliquod veritatis luce, et harmoniae ornamentis vere splendidum *Sapientiae Templum*; de quo jure *Lucretianum* illud cani possit. / *Sed nil dulcius est, bene quam munita tenere / Edita Doctrina Sapientum Templa serena*”. COMENIUS: *Pansophiae Prodromus*. = Uő: *Pansophiae Prodromus*, 37.

²⁶ A Károli-biblia szerint: „Bölcsesség megépítette az ő házát, annak hét oszlopát kivágván. Megölte vágnivalóit, kitöltötte borát, asztalát is elkészítette. Elbocsátá az ő leányit, hívogat a város magas helyeinek tetein. Ki tudatlan? térjen ide; az értelem nélkül valónak ezt mondja: Jőjjetek, éljete az én étkeimmel, és igyatok a borból, melyet töltöttem. Hagyjátok el a bolondokat, hogy éljete, járjatok az eszességnek után.”

architectus), aki mindig épít valamit, de sosem fejezi be azt. Ugyanakkor a tudás világában fenyegető káoszt, az „írók özönvizét” (*diluvium scriptorum*), vagyis mai terminussal az információ-túltelítettség fenyegetését csak akkor lehet Comenius szerint elhárítani, ha belátjuk, hogy messze nem csupán emberi bölcsesség kell a Bölcsesség Templomának felépítéséhez – az építés mestersége (*architectonica*), illetve az emberi szellem (*ingenium humanum*) általában még nem lelte meg ugyanis az ehhez szükséges képességeket.²⁷ E templomépitéshez tehát sokkal inkább isteni bölcsességre van szükség, ahogy ez már Mózes sátrának esetében (Kivonulás 25,40) is így volt, avagy a fentebb megidézett *Példabeszédek*ben is. Ezért is fohász-kodik Comenius Istenhez e szakasz végén, hogy ő mutassa az utat a pánszofia templomának megépítésében.²⁸

Míndez tehát az egyik oka annak, amiért Comenius új enciklopédiáját templomnak nevezi, hiszen abban az emberi szellemnek egy olyan egyetemes építménye (*fabrica menti humanae universalis*) készül szerinte, ahonnan mindent, ami létezik és kinyilatkoztatott – legyen az látható, vagy láthatatlan, halandó, vagy örökkévaló – könnyedén és örömmel (*jucunde*) lehet szemlélni, vagyis megérteni, megtanulni és tovább adni.²⁹ Amikor lezárja ezt a szakaszt, ahol arról beszélt, miért nevezendő az enciklopédia templomnak, Comenius a korban ugyancsak páratlanul népszerű metaforát, a Bölcsesség Színháza (*Theatrum Sapientiae*) fordulatát is mozgósítja egy pillanatra. Ez csak még inkább megerősíti az enciklopédia térbeliségét és vizuális jellegét, és szép példát mutat arra is, miképpen vált a latin *templum* szó a görög *theatron* pandantjává, ahogy arra West is utal.³⁰

A PANSOPHIAE DIATYPOSIS METAFORIKUS ELŐSZAVA

Nem céлом e tanulmány keretei között Comenius templomkoncepcióit teljességükben áttekinteni, így csupán két igen fontos szövegrészlet vázlatos bemutatásával szolgálok, elsőként a *Pansophiae Diatyposis* előszavának és egy apró, de fontos részletének, majd pedig a *Conatum Pansophicorum Dilucidatio* néhány pontjának ismertetésével.

²⁷ A kora újkori információ-túltelítettségéről lásd az *Early Modern Information Overload* című összeállítást: *Journal of the History of Ideas*, 64/1 (2003).

²⁸ COMENIUS: *Pansophiae Prodromus*, 38–39.

²⁹ „Atque haec prima est causa, cur novae nostrae Encyclopaediae Templi nomen indendum putamus; quia hic menti humanae universalis quaedam fabrica paratur, unde quaquaversum prospectando omnia quae usquam sunt, visibilia et invisibilia, temporaria et aeterna, (modo revelata sint) jucunde contemplari queat.” *CPD*, 243. A *jucunditas* pedagógiai szempontból perdöntő toposzáról lásd SZENTPÉTERI: *Egyetemes tudomány Erdélyben*, 170–171.

³⁰ „Haec cur Sapientiae Theatrum, Templi appellatione insigniendum veniat.” *CPD*, 246. Lásd még erről a szövegben igen gyakran előforduló metaforáról JEAN-MARC BESSE: *Térképészet és gyűjtemény. Ortelius Theatruma.* = BENDA GYULA, SZEKERES ANDRÁS (Szerk.): *Tér és történelem.* Bp., L’Harmattan – Atelier, 2002, 111–149.

A *Pansophiae Diatyposis* első aforizmájában a Bölcsesség Templomának nevezi Comenius azt a Könyvet, amelyikben az embereknek – mint a Teremtő alkotásait szemlélni hivatott (ti. *ad contemplandum*) Teremtményeknek – minden, ami van, volt és lesz, szemlélésre (ti. *contemplanda*) ajánlott; mégpedig azzal a céllal, és azokkal az e cél számára elrendezett eszközökkel, és olyan rendben, hogy mindezek segítségével ahhoz jussanak el, akiből, akin keresztül és akiben van minden; vagyis Istenhez és a benne rejlő örök boldogsághoz.³¹ Comenius a *Diatyposis* előszavának tanúsága szerint Isten nagyobb dicsőségére, az emberiség hasznára és az ezeréves földi paradicsom eljövendő életének előjátékaként (*futurae vitae praeludium*) a Bölcsesség e Templomának szerkezetét a bölcs építőmesterek mesterségbeli tudásának és leleményességének (*sapientum Architectorum sollertia*) mintájára alkotta meg. Ők ugyanis Comenius szerint semmilyen nagyobb építkezéshez nem szoktak hozzálátni anélkül, hogy meg ne terveznék azt, s hogy el ne készítenék a jövendő épület tervét (*delineatio*). Ez amellet, hogy örömet okoz, kifejezetten hasznos a pénzbeli, időbeli vagy hitelbeli veszteségek megelőzésében is. Hiszen a megépítendő épület másának (*simulacrum*), avagy tervének (*idea*) segítségével rögvest látható lesz, vajon az egész teljessége (*plenitudo*), a részek szimmetriája (*symmetria*) és azok bája (*decor*) szépen megfelelnek-e egymásnak.³² Ha aztán bármi tökéletlennek, vagy redundánsnak minősülne ahhoz képest, ami célszerű; szabadon kiegészíthető, elvehető vagy megváltoztatható az szükség, vagy tetszés szerint. Ezzel a vázlattal (*sciagraphia*) a költségek is jól számba vehetőek, s a mű méretei, volumene, anyaga, formája, munkaerőigénye, eszközszükségletei és a határidők is jól felmérhetőek. Comenius szerint az építőmester (*architector*) mindezek fényében ítéli meg (vö. *judicium*), hogy valóban megvalósítható-e a terv.³³ Aki nem így jár el, arra a jézusi parabola (Lukács 14,30) vonatkozik: „Ez az ember építkezésbe fogott, de nem tudta [azt] befejezni.” A bölcs és a terméketlen építőmester szép szembeállításával találkozunk hát itt is, amiképpen fentebb már

³¹ „*Templum Sapientiae vocamus Librum, in quo Homini, ut Creaturae ad contemplandum Opera Creatoris sui factae, contemplanda offeruntur omnia quae usquam sunt, erunt, fuerunt; eo fine, eoque ad finem dispositis mediis, ordine, ut omnium illorum ope ducatur, et deducatur, ad eum, Ex quo, Per quem, et In quem sunt omnia, Deum, aeternitatemque in ipso Beatitudinem.*” COMENIUS: *Pansophiae Diatyposis, Ichnographica et Orthographica delineatione. Totius futuri Operis amplitudinem, dimensionem, usum, adumbrans.* Amsterdam, Elsevier), 1645, 7. Ezentúl: PD. Modern kiadását lásd a DJAK 14, kötetében.

³² „*Agitantibus nobis (non jam secretis solum imaginationibus, sed in aperto) in honorem Magni Dei, communesque generis humani usus, et futurae vitae praeludium, Sapientiae Templi structuram, imitari convenit sapientum Architectorum sollertiam; qui nullius majoris operis aedificationem sine praevia futuri operis Delineationem aggredi consueverunt. Quae res praeter delectationem [...] insignem habet usum ad praeveniendam sumtuum, temporis, existimationisque jacturam. Quippe erecto futuri operis simulacro, aut idea, promptum est pervidere, num sibi Totius plenitudo, Partium Symmetria, singulorum decor, satis constat.*” PD, 3.

³³ „*Et tum, si quid deesse, superesse, aliter quam expediat esse, animadversum fuerit, integrum est addere, demere, mutare, pro necessitate, aut lubitu. Postest item exactior impensarum iniri ratio, dum e[x] Sciagraphia tali longitudo, latitudo, altitudo, cum requisita Materia, Forma, Operariis, Instrumentis, Tempore, praevidentur: quibus cum facultatibus suis collatis Architector, num tuto aggredi possit Opus, judicat.*” PD., 4.

a *Példabeszédek*kel kapcsolatban is történt: ha nem épül meg a bölcsesség temploma, akkor úgy jár mindenki, mint a lusta és terméketlen építőmester, aki mindig épít valamit, de sohasem fejezi be azt.

Mint Comenius írja, az építőmesterek (*architecti*) háromféle módon képzelik el és tervezik meg jövőő épületeiket.³⁴ Alaprajzban (*in plano*), falnézetben (*in fronte*) és végül teljességükben, minden dimenziójukat bemutató módon (*plenisime, ut per omnes Dimensiones*). Az első *Ichnographiának*, a másodikat *Orthographiának*, az utolsót pedig *Scenographiának*, vagy másképpen *Proplasmának*, latinul *Modulumnak*, vagy *Modellumnak* nevezik.³⁵ Érdemes ezt a korban melleleg közismert vitruviusi felosztást összevetni Alstednek a *Triumphus Bibliorum* negyedik aforizmájában található képletével, ahol miután az építőmester (*architectus*) elegendő mértékben mérlegelte a szent mintapéldákat (*sacra exemplaria*), a továbbiakban a tervezésnek, avagy a tervrajzok elkészítésének (*delineatio*) ugyane hármas rendszerét követi.³⁶ Nem melleleg Comenius előszavában világossá teszi azt is, hogy a *Diatyposis*ban e vitruviusi modell mintájára mutatja be a Pánszofia készülő Templomát.³⁷ Előbb a pusztá alapokról szól, deklarálva, hogy milyen enciklopédiára is vágyik valójában – ez lesz az *Ichnographia*. Az *Orthographiában* ellenben a megírandó könyv azon belső tartalmi és külső formai szükségleteiről szól, amelyek a felemelt Templom épületének megjelenését reprezentálják. Végül a Pánszofikus Templom minden részét, azoknak számait, rendjét és használatát szándékozik bemutatni, hogy végül megkapjuk a könyv teljes tervét, a *Proplasmát*. Comenius ehhez hozzáteszi, hogy a teljes képet mutató tervnek (*Modulum*) korántsem csiszoltnak, színesnek és képektől díszítettnek kell lennie, hanem éppen ellenkezőleg, tisztának és egyszerűnek, annak érdekében, hogy őszintén ítélessük meg a munkát magát.³⁸ A szerző végül Istenhez fordul s kegyelmet kér a Bölcsesség Temploma jövőő építőmestereinek (*futuri aedificatores Sapientiae Templi*), hogy megfeleljenek annak a parancsnak, amelyet már Mózes megkapott

³⁴ „Solent autem futuri Operis formam tripliciter mente concipere, et typo exprimere, Architecti.” *PD*, 3. Vö. VITRUVIUS: *De architectura libri decem*. I, 1, 2. Magyarul: *Uő: Tíz könyv az építészetéről*. Ford. Gulyás Dénes. Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1988, 36.

³⁵ *PD*, 4–5.

³⁶ „Postquam architectus satis expendit sacra exemplaria, delineet suum opus. Delineatio ista usitate appellatur *graphis*, cuius partes sunt numero tres. Prima est *ichnographia*, quae est areae iacentis decriptio, futuri operis specimen exhibens. Vulgo appellant *formam planam*, Itali *plantam*, Germani *den Grundriss*. Hinc phrasis, *in Grund legen*. Ichnographia ista sit ope circini et regulae. Secunda graphidis pars est *orthographia*, quae est frontis ipsius, hoc est, aedificii frontem attollentis, sive subrecti, delineatio, externam operis dispositionem ob oculos ponens. Italis dicitur *fronte*, Germanis *der Aufriss*. Tertia pars graphidis est *sciographia*, seu *scenographia*, quae est internae partis delineatio. Italis dicitur *profilo*.” ALSTED: *Triumphus Bibliorum*, 162.

³⁷ „Omnia haec imitari nobis libet Diatyposi hac nostra”. *PD*, 5.

³⁸ „Sed observabimus in omnibus canonem illum Architectorum, qui *Modulum* exquisitiore artificio carere vult: hoc est, non esse politum, coloribus fucatum, picturis decoratum, sed nudum et simplicem: ut eo sincerius de Opere ipso iudicari possit.” *PD*, 5–6.

a Sátor elkészítésekor (Kivonulás 25,40): „Vigyázz, hogy a szerint a minta szerint készítsd el, amelyet a hegyen mutattam neked.”

A CONATUUM PANSOPHICORUM DILUCIDATIO EZÉKIEL-IHLETTE
TEPLOMKONCEPCIÓJÁRÓL

A *Conatuum Pansophicorum Dilucidatio* nem a korabeli építészetelmélet fogalmi hálójában alkotja meg az *enciklopédia templomának* fogalmi metaforáját, amint a *Diatyposis* tette, hanem misztikus távlatba helyezi azt, s a millenarista egyetemes tudomány számára alapvető, olyan vizionárius modellben gondolkodik, amely az utolsó időkben bekövetkező nagy helyreállítás jegyében képzelendő el. A *Conatuum Pansophicorum Dilucidatio* tanúsága szerint a Keresztény Pánszófia Temploma (*Pansophiae Christianae Templum*) magának a legfőbb Építésznek, a Teljhatalmú Istennek eszméi, szabályai és törvényei szerint építendő fel, és Jézus Krisztus az összes nemzetségből, törzsből, népből és nyelvből összegyűjtött és összegyűjtendő Egyetemes Egyházának használatára szentelendő fel.³⁹

A szerző három okot sorol fel arra, hogy enciklopédiáját miért kell a keresztény pánszófia templomaként elneveznie. Az első okról, az etimológiáiról fentebb már szóltam.⁴⁰ A második okot a következőképpen összegzi Comenius tömören. Azért használja e nevet, mivel az örök Bölcsesség (*aeterna Sapientia*) templomának (*templum*), szállásának (*habitaculum*), házának (*domum*), sátrának (*tabernaculum*) és szentélyének (*sanctuarium*) minden biblia sugallta értelmezését reprezentálni kívánja. Ezek az örökkévalóság (*aeternitas*), a világ teljessége (*mundus*) a mennyel (*coelum*) és a földdel (*terra*), az Isten nevében épített szállás (*domus*), az alázatos és bűnbánó szív (*cor*), az egyház (*ecclesia*) és Krisztus ember volta (*humanitas Christi*), amelyben az istenség (*plenitudo divinitatis*) lakozik a maga teljességében, testi értelemben (*corporaliter*).⁴¹ A harmadik ok szerint a Bölcsesség Keresztény Templomának (*Templum Christianae Sapientiae*) ugyanaz a célja, mint a kézzel fogható templomnak volt az Ószövetségben.⁴² Ennek az oknak a részletezését most azonban elhagyom, s ahhoz az ebből következő részhez lépek inkább, ahol Comenius Ezékiel látomásos templomának ihlető voltáról beszél, ennek ugyanis kulcsszerepe van abban, hogy megértsük a millenarista egyetemes tudomány templomkoncepcióját.

Vajon miért a legfőbb építőmesternek, Istennek (*architectus summus Deus*) eszméi, szabályai és törvényei szerint építjük a Pánszófiának ezt a Templomát

³⁹ [Margón: *Pansophiae Templum*.] „*Pansophiae Christianae Templum*, ad ipsius supremi Architecti, Omnipotentis Dei ideas, normas, legesque, extruendum; et usibus Catholicae Jesu Christi Ecclesiae, ex omnibus gentibus, tribubus, populis et linguis, collectae et colligendae, consecrandum.” *CPD*, 240 skk.

⁴⁰ *CPD*, 241–243.

⁴¹ A szerző összesen hat bibliai hellyel illusztrálja ezeket az értelmezéseket, lásd *CPD*, 243.

⁴² Részletesen lásd *CPD*, 243–246.

(*Pansophiae hoc Templum*)? – teszi fel itt a kérdést Comenius. Ennek szerinte kézenfekvő oka, hogy mindenben azt a mintát követjük, amelyet korábban Isten Bölcsessége (*Sapientia Dei*) már megtervezett – Mózesnél a Sátor felállításához, Salamonnál (valójában eredetileg apjánál, Dávidnál), hogy felépíthesse a Templomot Jeruzsálemben, és végül Ezékielnél, hogy az régi pompájában helyreállítsa a lerombolt Templomot.⁴³ Isten ez utóbbinak Comenius szerint egy misztikus templom formáját tárta fel, mégpedig Krisztus Új Egyházát.⁴⁴ A misztikus felfogásban azonban valójában mindig csak egy templommal van dolgunk – az isteni jelenlét, vagyis a sekina (שְׁכִינָה) egyetlen lehetséges földi hajlékával –, nem úgy, mint a történeti szemléletben, amelyik megkülönbözteti Salamon, Zerubbábel és Heródes templomait. Comenius ehhez hozzáteszi, hogy minden kinyilatkoztatás egyre tökéletesebb templomot feltételez. Persze nem azért, mert az Istennek és a sekinának önmaga tökéletesítésére lett volna szüksége, mint az embereknek; hanem azért, mert mindegyik tökéletesebb templom az egyház tökéletesebb állapotát jelképezi, vagy prefigurálja.⁴⁵ Így tehát logikus, hogy Comenius Ezékiel látomásának templomát választja a Keresztény Pánszófia Templomának legfontosabb mintájául, már csak azért is, hiszen szerinte az egyház, akárcsak a világ, immár a maga utolsó, idős korába (ti. *senectus*) jutott élettörténetében.⁴⁶ Ez pedig a nagy *restitutio* kora, a nagy helyreállítása. Ám a millenarista értelmezésben az ezékieli helyek eredeti zsidó felfogása tipologikus értelemben is átlényegül, s már nem Izrael szabadságának helyreállítását és újjászületését jelenti a babiloni fogság után, s az új kultuszközösségen sem a kiválasztott zsidóságot kell értenünk immár, hanem az egyetemes keresztény egyház közösségét.⁴⁷

Hasonlóan ahhoz, ahogy Alsted fentebb szolt a *Triumphus Bibliorum*-ban, Comenius a pánszófia tagolását, Ezékiel víziójának jegyében, az alapoktól a fennköltebb tudnivalóig (*ab humilioribus semper ad sublimiora*) vezető úton mutatja be hét részben úgy, hogy az emberi szellem végül a Szentek Szentjéhez, vagyis Isten áldott örökkévalóságáig emelkedik fel.⁴⁸ Comenius az enciklopédia hét ré-

⁴³ „Sequitur dicendum, Cur Pansophiae hoc Templum ad ipsius architecti summi Dei, ideas, normas, legesque construi dicamus? Ratio in promptu est; quia totius dimensione partiumque numero, situ, usu, exemplar sequimur, quod ipsa sibimet delineavit Sapientia Dei. Primum apud *Mosen*, in erigendo Tabernaculo; deinde apud *Salomonem* in extruendo Templo; tandem apud *Ezechielem*, in gloriosius restaurando diruto Templo.” CPD, 254.

⁴⁴ „[Deus] Ezechieli ostendit formam templi mysticae, id est Ecclesiae novae sub Christo” Uo.

⁴⁵ Vö. CPD, 255.

⁴⁶ CPD, 256.

⁴⁷ PAP FERENC: *Templom mint teológia. Kulcsok az Ezékiel 40–48 értelmezéséhez*. Bp., KGRE–L’Harmattan, 2012.

⁴⁸ „[N]os huic Sapientiae Christianae Templo, formam ex delineatione Templi ultimi Ezechieli facta mutuamur: distinguentes totum Pansophiae apparatus in septem diversas partes in quarum singulis diversa spectanda exhibeantur, quo mentes ab humilioribus semper ad sublimiora elevatae, tandem ad Sanctum Sanctorum, in beatam ejus aeternitatem, deducantur.” CPD, 256–257. Vö. ALSTED: *Triumphus Bibliorum*, 163. A részletes párhuzam itt következő vázlatos bemutatása a CPD alapján (258–265) íródott.

szét Ezékiel víziójának hét részre osztásával jelöli ki következésképpen. Eszerint Ezékiel elsőként általánosságban szól a látomásról – a hegyen épült várossal (*civitas in monte sita*); az érteketintetű férfival, aki megmutatja és megméri Ezékielnek a Templomot; az azt övező Kőfállal (*Ambitus Templi*) (Ez 40,2–5). Második lépésben az egyetlen, Keleti kapuról (*Porta Templi*) szól (40, 6–16). A harmadik lépésben a Népek udvarát, vagyis a legkülső, mindenki számára hozzáférhető udvart (*Atrium primum, seu extimum Vulgi*) mutatja be (40,17–27). A negyedik lépés a Középső udvaré (*Atrium medianum*), vagyis a Levitáké (40,28–46). Az ötödik lépésben a Belső udvart (*Atrium intimum*), vagyis a Papok udvarát látjuk az Égőáldozat oltárával (*Altare holocausti*) (40,45–47). A hatodik lépésben a Templom, vagy Isten Háza (*Templum seu Domus Jehovae*) (40,48–41, 26) következik, vagyis a Szentek Szentje (*Sanctum Sanctorum*) (41,4) a Szentéllyel és a Tornáccal (*Vestibulum*) (40,48–49). A hetedik lépésben pedig többek között az Isten Templomából (*Templum Dei*) előtörő forrásról (*fluvium aquarum*) esik szó (47,1–12). Ebben a szellemben alakul a Bölcsesség Templomának (*Templum Sapientiae*) szerkezete is. Az első rész afféle általános bevezetés (*Prolegomena*) lesz bemutatandó, hogy miféle könyv is a Pánszófiáié (*Pansophia*), s hogy az milyen céllal (*finis*), milyen használatra (*usus*) készül; hogy Isten jósága (*bonitas Dei*) milyen segítséget (*apparatus*) nyújt ahhoz, hogy megszerezzük az Egyetemes Bölcsességet (*Universitaria Sapientia*); s hogy milyen is annak általános formája (*generalis forma*). A második részben a Keleti kapu (*Porta orientalis*) helyett a Bölcsesség Temploma az emberi Szellem (*Intellectus humanus*) számára nyilvánvaló alapfogalmak rendszerét (*Notionum communium systema*) nyújtja. Ez a megfelelő készlet (*primarum et communium notitiarum apparatus sufficiens*) Szent kapuként (*Porta sacra*) vezet rá minden dolgok könnyű, gyors és biztonságos megértésére (*cognitio omnium rerum*). Ez tehát az *Alapvető fogalmak kapuja* (*Porta communium notitiarum*). A pánszófia harmadik részét ihlető Népek udvara (*Atrium Vulgi*) az érzékekkel (*sensus*) tapasztalható, Látható világot (*Mundus visibile*) jelöli, minden olyan látható teremtményét tehát, amelyben a természet ereje (*vis naturae*) munkál. Az ember itt az életéhez nélkülözhetetlen természeti dolgokat (*naturalia suae vitae*), s mindazon praktikákat (*fabrica*) tanulhatja meg, amelyekkel az természetes eszközökkel (*media naturalia*) fenntartható és megóvható. Ez tehát a *Természet udvara* (*Atrium Naturae*). A negyedik részt a Középső udvar (*Atrium medianum*) jelöli, s az Értelmelem (*Ratio*) számára megnyíló, embertől alkotott világra (*Mundus repraesentativum*) vonatkozik, tehát minden emberi alkotásra (*humana opera*), amit a mesterei munka (*ars*) és tehetség (*ingenium*) létrehozott és létre fog hozni; illetve mindarra, ami Értelmünkben (*Mens*) megfogható. Ebben a Színházban (*Theatrum*) az ember azt tanulhatja meg, hogy az értelem helyes használatával (*Rationis usus rectus*) miként múlja felül az esztelen állatokat. Vagyis hogy miként éljen értelmes Életet (*Vita rationalis*) mind magával, mind pedig az összes teremtménnyel összhangban (vö. *commercium*), és bárminő emberi társulásban (*societas humana*). Ez tehát az *Értelmelem udvara* (*Atrium Rationis*). A Belső udvar (*Atrium intimum*) a pánszófia azon ötödik részét jelképezi, ahol az ember

önmagát ismerheti meg, illetve ahol megtanulhatja, hogyan kell valódi Spirituális és szent életet (*Spirituale ac divina vita*) élnie. Itt ugyanis önmagunk azon részét szemléljük, amelyik bennünk leginkább Istenre emlékeztet: ez az abszolút Szabad akarat és Ítélet (*Libertas Voluntatis, seu Arbitrii, absoluta*), amelynek segítségével korlátlan hatalmú Királyként (*Rex solutae potestatis*), szabadon dönthetünk arról, hogy mit fogadunk, vagy vetünk el mindabból, amit az érzékek felfedtek, vagy elrejtettek, és amivel az értelem meggyőzött, vagy eltántorított bennünket. Ez a döntési szabadság a legnagyobb méltóság (*dignitas*), amit az ember az Istentől kapott, ezt fejezi ki az a fordulat is, hogy ő a maga képére teremtette az embert, aki így Isten képmása (*imago Dei*). Isten mérhetetlen jóságának jele, hogy a bűnbe esett emberben ezt a megsérült Istenképet helyreállítja (*restitutio*), s rávezeti az embert arra, hogy belássa, a maga paradicsomi méltóságát helyreállítani csak akkor lesz képes, ha Isten ezt lehetővé teszi azzal, hogy egy új, erősebb kötelékkel (*vinculum firmior*) magához köti őt az örökkévalóságban. Ez az igazi, Istenhez új-rakótódó Spirituális élet a tárgya a pánszófia ötödik részének – vagyis a Szentnek tudománya (*scientia [Sanctum] Sanctorum*) ahogy Salamon nevezi (Péld 30,3); a Rejtett bölcsesség (*Sapientia occulta*), ahogy a Zsoltárköltő éneklie meg (Zsolt 51,6); Minden bölcsesség kompendiuma (*omnisque Sapientiae compendium*), ahogy például Comenius Jóbot (28,28) értelmezi; az e világi Bölcsék elől elrejtett Bölcsesség (*[Sapientia] a Sapientibus mundi nasconditum*), ahogy Máté említi (11,25). Itt tehát kiderül, hogy Comenius szerint az Egyház tanítása (*doctrina Ecclesiae*) fényesen felülmúlja a Filozófusok tanait (*doctrinae Philosophorum*), amiképpen az Úr háza (*domus Domini*) a többi hegycsúcs fölé magasodik (Iz 2,2). A Templom legbelsőbb és legtitokzatosabb része, a Szentek Szentje (*Sanctum Sanctorum*) nyújtja a mintát a pánszófia hatodik részéhez, ahol a maga örökkévalóságában szemlélhetjük az Istenek Istenét (*Deus Deorum*). Ebben a Színházban (*Theatrum*) az ember a saját maga és a Világ (*Mundus*) archetípusát megfigyelve megéri majd, miként utal minden teremtménye Istenre a maga módján, s hogy Istenben mennyivel magasabb rendűen mutatkozik meg mindaz, ami teremtményeiben csak jó, szép, szeretetre méltó és kívánatos lehet. Végül az utolsó részben a Templomból fakadó azon forrásról esik szó, amelyik az egész világot élteni, ebből Comenius pedig azt szándékozik levezetni a pánszófiában, hogy miként is kell a Bölcsesség vizeivel (*aquae Sapientiae*) helyesen bánnunk. Mások mellett Salamonra is hivatkozik (Péld 18,4), amikor arra utal, hogy tisztában van e forrás jelképes, evangelizációs szerepével Ezékiel víziójában. A hetedik részben tehát azzal kell foglalkoznia a szerzőnek, hogy a Bölcsesség e forrásvizével milyen úton-módon locsolhatjuk meg az emberi lelkek kertjeit (*omnes hortulos animae nostrae*), és életünk tennivalóinak pázsitjait (*omnia vireta negotiorum vitae nostrae*), s az Egyháznak paradicsomát (*paradisum Ecclesiae*). Többek között ez az oka annak is, hogy miért kell Comenius szerint a Bölcsesség e Templomát (*Sapientiae Templum*) Jézus Krisztus – az összes népből összegyűjtött és összegyűjtendő (*ex omnibus gentibus collecta et colligenda*) – Egyetemes Egyházának (*Catholica Jesu Christi Ecclesia*) szentelni. Annak az egyháznak,

amelyikről később Comenius a *Consultatio catholica* előszavában, illetve első könyvében, a *Panegersiában* szól, amikor arra buzdítja a világ polgárait, s különösen pedig Európa fényességeit (*Europae lumina*), egyházi vezetőket, értelmiségieket és politikusokat; hogy ébredjenek, s teremtsék meg a Jézus Krisztus Egyetemes Egyházát megtestesítő eszményi világállamot a keresztény pánszófia templomának jegyében.⁴⁹

A MILLENARISTA EGYETEMES TUDOMÁNY TEMPLOMÁTÓL A KŐMŰVES (NAGY)PÁHOLYIG

Az *enciklopédia templomának* fogalmi metaforája Comeniusnál tehát mind a vitruviusi hagyományt követő, a korabeli építészetelméleti fogalmakat segítségül hívó formában; mind pedig az ezékieli vízió távlatában a Jóisten – Alsted szavaival a legbölcsebb építész (*architectus sapientissimus*) – teremtette világ tökéletességét tükröző mintában, vagyis Salamon templomának érzékileg adott, konkrét formájában testesíti meg a millenarista egyetemes tudomány elvont dimenzióit. E fogalmi metafora ily alapos kidolgozása kulcsfontosságú szerepet játszhatott Comenius későbbi szabadkőműves kultuszában, s ily módon pedig – mutatis mutandis – a szabadkőművesség templomszimbolikájának formálódásában is. Mint arra egy korábbi vázlatomban már utaltam, noha a millenarista rajongás fokozatosan kiveszett ebből a szimbolikából, minden szekularizáció és jelentésmódosulás ellenére a modernebb rituálékból is mind a mai napig erősen kiérezni a metaforikus gondolkodás e kora újkori előzményeit. Most azonban, anélkül hogy újra felidézném a maszon historiográfia egyik igen izgalmas – Comenius az andersoni alkotmányokra, s így a modern szabadkőművességre gyakorolt vélt vagy valós hatásáról szóló – toposzának történetét; illetve a Ludwig Keller és Wilhelm Begemann szabadkőműves Comenius-kutatók között erről folyt vitát, csupán e toposz kialakulásának egyik, ha nem a legkorábbi forrásáról ejtek pár szót.⁵⁰ Korábbi cikkemben is utaltam már arra, hogy pietista előzmények után, Herder közvetítésével, de valójában Karl Christian Friedrich Krause szabadkőműves filozófus műhelyében, 1817 után fogalmazódott meg először markánsan az a mindmáig ható elképzelés, hogy Comenius koncepciói közvetlen befolyással voltak a modern szabadkőművességre.⁵¹ Közelebről ez a *Die drei ältesten Kunsturkunden der Freimaurerbrüder-*

⁴⁹ COMENIUS: *De emendatione rerum humanarum, Consultationis catholicae Panegersia, Excitatorium Universale, in quo quid Res Humanae sint et quam corruptae quanque de Emendatione semper in coelo et terra consultatum sit consultandumque novo modo restet, explicato; ad suscipiendum pro re tam communi communia consilia Omnium hominum sit Invitatio*. Halle, *Orphanotropeum*, 1702. Modern kiadását lásd a DJAK, 19/1. kötetben.

⁵⁰ SZENTPÉTERI: *Szabadkőműves Comenius-kultusz*, 347–352. Lásd még részletesebben MONIKA NEUGEBAUR-WÖLK: *Esoterik als Element Freimaurischer Geschichte und Geschichtsforschung*. = *Quatuor Coronati Jahrbuch*, 40 (2003), 1–24.

⁵¹ KARL CHRISTIAN FRIEDRICH KRAUSE: *Die drei ältesten Kunsturkunden der Freimaurerbrüderschaft: mitgetheilt, bearbeitet und durch eine Darstellung des Wesens und der Bestimmung der Freimaurerei und der Freimaurerbrüderschaft, sowie durch mehrere liturgische Versuche erläutert*. 2 k. Dresden, Arnoldi, 1810–

schaft második kiadásának azon részében válik egyértelművé, ahol Krause a John Browne-féle *Masonic Master-Key* második, 1802-es londoni kiadásában az inasfok kátéját elemzi.⁵² Arra a híres kérdésre, hogy az avatandót miért fosztják meg érceitől a beavatás során, a harmadik válasz úgy hangzik Browne-nál is, hogy azért, mert Salamon templomának építéskor se hallatszott munkaeszközök hangja a munka során. Az ezzel kapcsolatos érveléshez fűzött lábjegyzet-esszéjében beszél Krause „egy titkos Rendtörténetéről” („eine geheime Ordengeschichte”), amelyik többek között abban érhető tetten, ahogyan a szabadkőművesség Salamon templomát oktató célú metaforaként („Lehrbild”) kezeli. Ez amúgy Krause szerint a 17. század második felének, s az azt követő időszaknak kedvenc fogása volt, mégpedig azért, hogy az Egyháznak, mint az Isten királyságának spirituális építményét Salamon templomának képével reprezentálják („den geistigen Bau der Kirche, als des Reiches Gottes, unter dem Bilde des Salomon’schen Tempels vorzustellen”). Itt jegyzi meg Krause, hogy Comenius *Panegersia* és *Opera Didactica Omnia* című műveiben Salamon és Ezékiel templomának metaforájába burkolta egy tisztán emberi, ám egyúttal istenfelő világgállamról alkotott eszményi elképzelését („kleidete sein Urbild eines reinmenschlichen und zugleich gottinnigen Zustandes [...] in das Lehrbild des Salomon’schen und Ezechiel’schen Temples ein”). Krause szerint Comeniusnak – ennek az igaz embernek („redlicher Mann”) – eszményi reprezentációi messze túlnőttek korának valóságán, s tanításai a James Anderson 1723-as *Alkotmányában* kibontott alapelvekkel oly tökéletes összhangban állnak, hogy könnyen igazolható velük az az elképzelés, amely szerint az angol Modernnek első nagypáholyának alapítói Comeniusnak az 1717-ben született kőműves rend magasabb rangú fejlődését előlegező, egy valóban emberi szövetséget ígérő elképzeléseire (ti. „menschheitbündliche Ahnungen”), és az ezeket reprezentáló eszményi modelljeire („urbildliche Darstellungen”) fektették intézményük alapjait. Krause ezt alátámasztandó Comenius már idézett, *Conatuum Pansophicorum Dilucidatio* című munkájának 1657-es, amszterdami, *Opera didactica omnia*-beli kiadásából idézi a Salamon Templomára vonatkozó passzusokat (46–54.) hosszasan, bizonyítandó, hogy milyen erős annak hatása Anderson híres első kötelmére – és így a modern rituális hagyományokat megtestesítő Browne katekizmusára

1813. Uő: *Die drei ältesten Kunsturkunden der Freimaurerbrüderschaft [...] 2. neubearb., mit dem Lehrlingrituale des neuengl. Zweiges der Brüderschaft, sowie mit einigen anderen Kunsturkunden und Abh. verm. Ausg.* 2 k. Dresden, Arnoldi, 1820–1821. Krause saját bevallása szerint csak az első kiadás megjelenése után figyelt fel Comenius vélt szerepére a szabadkőművesség történetében, ezért a második kiadás releváns szempontunkból. Krauseről lásd REINHARD HORN: *Studien zur freimaurerischen Historiographie des 19. Jahrhunderts: Karl C. F. Krause.* Bayreuth, Freimaurerischen Forschungsgesellschaft Quator Coronati e.V., 1983. Lásd még Johannes Seidel, Enrique M. Ureña és Erich Fuchs (Hrsg.): *Philosophisch-freimaurerische Schriften (1808–1832).* = Ureña és Erich Fuchs (Hrsg.): *Krause, Karl Christian Friedrich: Ausgewählte Schriften.* Stuttgart, Frommann-Holzboog, 2. k., 2008.

⁵² *Browne’s Masonic Master-Key Through The Three Degrees.* 2nd ed. London, 1802. KRAUSE: *Die drei ältesten Kunsturkunden*, 138–144, n. 61.

is.⁵³ Okfejtését az idézeteket követően Krause azzal fejezi be, hogy jóllehet Anderson és Jean Théophile Desaguliers, illetve az angol Modernek nagymesterségének többi társalapítója valóban Comenius alapvető eszméi és metaforikus „palástolásai” („bildliche Einkleidungen”) jegyében alapozták meg új intézményüket, és így főként Comeniusnak a Bölcsesség Templomára vonatkozó megfontolásait vették ösztönzőül ahhoz, hogy tovább gazdagítsák Salamon Templomának már meglévő jelképes értelmezéseit; mégis gyanús, hogy a templomépítés e mítosza mögött („unter dieser Mythe vom Tempelbau”) az angliai szabadkőműves testvériség történeti körülményeinek és eseményeinek egy rejtett és kódolt reprezentációja („eine chifrierte Darstellung”) bújhat meg, és hogy ez a mítosz valójában a „rendtitkos történetének” („geheimen Ordengeschichte / historia ordinis secreta”) egy jelentős részét leplezheti el. Ám, hogy Krause ezen mit érthet pontosan, s hogy igaza van-e egyáltalán Comenius a modern kőművesség születésére gyakorolt hatásával kapcsolatban, már nem ennek a tanulmánynak a tárgya.⁵⁴ Nekünk most elegendő csupán rámutatnunk arra újfent, hogy milyen óriási népszerűségnek örvendtek később a maszon historiográfiában, s így a kőművesség berkeiben általában is Krause jócskán kreatív félreolvasásokra épülő elképzelései arról, hogy Salamon templomának kőműves körökben közkeletű fogalmi metaforája lényegében Comenius millenarista egyetemes tudományának s így a keresztény pánszófia templomának örökében született meg – ha mégoly titokzatos körülmények között is.

⁵³ *Opera didactica omnia*. Amsterdam, Cunradus-à Roy, 1657, 478–479. Vö. CPD, 270–274. Ez a tízpontos *Architectis Templi Sapientiae observandae regulae*.

⁵⁴ Vö. még KRAUSE: *Die drei ältesten Kunsturkunden*, 320–323.: „[U]nd die Stifter des [...] Großmeisterthumes legten bei Bestimmung des Zweckes der Bruderschaft, und insonderheit bei Bestimmung des Verhältnisses desselben zu der Religion und zum Christenthume die Lehre des Comenius und Dessen urbildlichen Plan, einen allgemeinmenschlichen Verein, als wahrhaft allgemeines, (catholisches) Christenthum, zu stiften, zum Grunde; wie ich bei genauer Durchforschung sämtlicher Schriften des Comenius entdeckt, und in der vorliegenden Schrift bewiesen habe.”